

Boek van de maand

Jan Ramakers bespreekt:

J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Uitgeverij Balans, Amsterdam 1995) 502 blz., prijs f 69,50 (na 1 juni 1996 f 85).

Jozeph Michman, *Dutch Jewry during the Emancipation Period, 1787-1815. Gothic Turrets on a Corinthian Building* (Amsterdam University Press, Amsterdam 1995) 238 blz.

Dit jaar, om precies te zijn op 2 september, kan het feit worden gevierd dat tweehonderd jaar geleden aan de Nederlandse joden dezelfde rechten werden verleend als aan hun niet-joodse landgenoten. Zo konden zij hun intrede doen in de vaderlandse politiek en kwam er ondermeer een formeel einde aan de beperking van hun vestigingsmogelijkheden en aan hun uitsluiting uit de gilden.

Zeker zo verheugend is het dat de juridische gelijkberechtiging van de joden, een typerend produkt van het Verlichtingsdenken en van de Franse Revolutie, na het einde van het Napoleontische regime nooit meer ter discussie heeft gestaan, waarmee Nederland zich bepaald gunstig onderscheidde van andere landen in Europa.

Het is mij niet bekend welke feestelijkheden in september nog op het programma staan; het wereldje van historici heeft er in ieder geval al een stevig voorschot op genomen. In december 1995 vond in Amsterdam een groot congres over tweehonderd jaar burgerlijke gelijkstelling plaats onder auspiciën van de Commissie voor de Geschiedenis en de Cultuur van de Joden in Nederland van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. De congrespapers zullen medio dit jaar in een speciaal nummer van het vaktijdschrift *Studia Rosenthaliana* verschijnen.

Op het lustrumcongres werd tevens de *Geschiedenis van de joden in Nederland* gepresenteerd en met al even veel gevoel voor timing publiceerde de Nederlands-Israëlsche historicus Jozeph Michman rond dezelfde

tijd zijn *Dutch Jewry during the Emancipation period, 1787-1815. Gothic Turrets on a Corinthian Building*.

Hoewel het beleid van de *Kleio*-redactie er op is gericht enkel Nederlandstalige literatuur te recenseren, is er alle aanleiding bij uitzondering ook aandacht te besteden aan Michmans boek. Niet alleen gaat het hier om de bewerking van een aantal artikelen die voor een deel eerder in het Nederlands zijn verschenen (o.a. in de *BMGN* en *Studia Rosenthaliana*), maar bovendien levert Michman een bijdrage aan de discussie over de joodse emancipatie in Nederland die een breder publiek verdient dan de relatief kleine groep specialisten op het gebied van de joodse geschiedenis. De lezer zal dan wel de nadelen die kleven aan een bundeling van artikelen voor lief moeten nemen, zoals incidentele overlappingsen en een op het eerste gezicht niet altijd even duidelijke samenhang tussen de stukken.

Geschiedenis van de joden

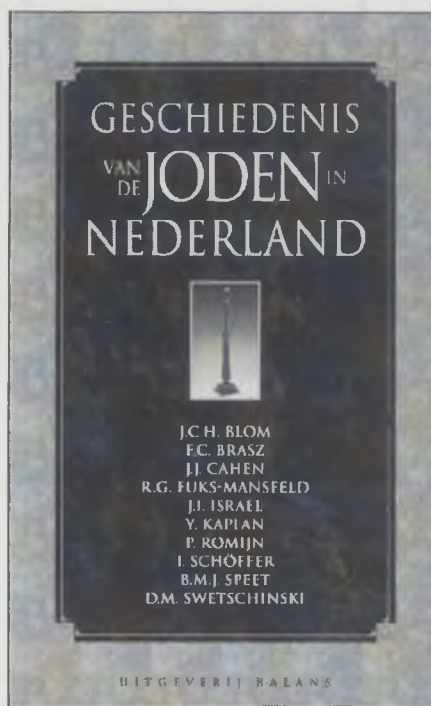
Een jubileum is op zichzelf natuurlijk nog geen reden voor het op de markt brengen van een wetenschappelijke studie. De redactie van de *Geschiedenis van de joden in Nederland* heeft zich dat terdege gerealiiseerd, zo blijkt uit de inleiding van Schöffner. Aan dit boek gingen immers in een recent verleden twee min of meer gelijksoortige publikaties vooraf: het vuistdikke *Memorboek*, een unieke platenatlas over joods leven in Nederland met een beknopt maar infor-

matief tekstgedeelte van M.H. Gans, en *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* van Jozeph Michman, Hartog Beem en Dan Michman. Beide zijn nog volop verkrijgbaar en het aanschaffen meer dan waard. Schöffner laat het wijselijk aan de gebruiker over om uit te maken of het nieuwe boek niet overbodig is.

Deze lezer meent in ieder geval dat er op dat punt geen enkele reden tot bezorgdheid is. Het *Memorboek* is primair toch meer een kijk- dan een leesboek en *Pinkas* biedt tegelijk meer en minder dan het nieuwe handboek. Omdat vader en zoon Michman en Beem veel plaats inruimen voor een lexicon van de (in de geschiedschrijving onderbelichte) joodse gemeenten in de provincie, blijft er minder ruimte over voor het overzicht van de geschiedenis van het centrum van joods leven: de grote steden en dan met name Amsterdam. Elk boek is een monument op zichzelf.

De *Geschiedenis van de joden in Nederland* omvat een negental kwalitatief hoogstaande, chronologisch geordende hoofdstukken van de hand van een internationaal collectief van gerenommeerde auteurs.

Over de vraag of een chronologische aanpak te verkiezen is boven een thematische kan men twisten. De keuze voor de chronologie heeft er bijvoorbeeld toe geleid dat de geschiedenis van de joden in de mediene, de provincie, ook in dit boek geen plaatsje heeft gevonden. Maar echt consequent is de redactie in haar keuze toch niet geweest. Zij heeft bijvoorbeeld de verleiding niet kunnen weerstaan om de vooraanstaande Britse historicus Jonathan Israel uit te nodigen een hoofdstuk te schrijven over de demografie en de economische activiteit van de joden in de Republiek tot ongeveer 1750. Gelukkig maar, want het resultaat mag er zijn. Het gemis aan even diepgravende parallelhoofdstukken voor de andere tijdvakken wordt er echter des te sterker door gevoeld. Zo worden de demografische en economische ontwikkelingen in het hoofdstuk 'Verlichting en emancipatie omstreeks 1750-1814' van de hand van mw. Fuks-Mansfeld

enigszins weggemoffeld in amper zes pagina's. Dat is haar nauwelijks kwalijk te nemen - meer ruimte was haar waarschijnlijk niet gegund - maar jammer is het wel, omdat de debatten over de joodse emancipatie nauwelijks te begrijpen zijn zonder kennis van het economische verval van de Republiek in het algemeen en van de joodse gemeenschap in het bijzonder.

Met name het uit ideologisch gezichtspunt bevreemdende gebrek aan patriotse steun voor de emancipatie - in de regel gemakshalve toegeschreven aan de traditionele Oranjegezindheid van de joden - is voor een belangrijk deel te verklaren uit plat economisch eigenbelang. De in de kleine burgerij wortelende patriotse beweging voelde niets voor een juridische gelijkstelling die de joden vrije toegang zou verschaffen tot alle sectoren van de arbeidsmarkt en die er bovendien toe zou kunnen leiden dat het land zou worden overspoeld door armlastige joodse immigranten. Ook was zij bang opgescheept te worden met de armenzorg voor de extreem verpauperde joodse massa, die tot dan toe aan de zorgen van de kerkelijke autoriteiten was toevertrouwd.

Dit soort belangrijke informatie wordt naar mijn smaak soms wel wat erg terloops aangeboden, waardoor zij de argeloze lezer wellicht ontgaat.

Interessante problemen

Ik vermoed overigens dat onevenwichtigheden van deze aard onvermijdelijk zijn zodra maar liefst tien specialisten zich aan de opdracht zetten een handboek als het onderhavige te schrijven; de generalist die zo'n klus in zijn eentje kan klaren is waarschijnlijk niet meer te vinden.

Aan mijn waardering voor dit boek, dat in geen schoolbibliotheek zou mogen ontbreken, doet mijn kritiek dan ook niet af. Want er staat veel tegenover. Het fraai uitgegeven, zij het wat braafjes geïllustreerde boek (ik vroeg me te vaak af waar ik de afbeeldingen eerder had gezien) is rijk aan verantwoorde informatie, die in de regel buitengewoon toegankelijk wordt gepresenteerd. Bovendien werd ik soms aangenaam verrast door heldere analytische onderbrekingen van het verhaal, die ook in het onderwijs hun dienst kunnen bewijzen.

Zo sluit B.M.J. Speet zijn hoofdstuk over de middeleeuwen af met een paragraafje waarin hij op overzichtelijke wijze een aantal verklaringen voor het middeleeuwse antisemitisme op een rijtje zet. Moet de verantwoordelijkheid daarvoor geheel bij de Kerk worden gelegd of moeten we het middeleeuwse

antisemitisme eerder zien als een breder maatschappelijk fenomeen, het produkt van een samenleving die in de twaalfde eeuw in een sociaal-economische stroomversnelling raakt?

En passant stelt Speet daarbij de belangrijke verwante vraag naar de continuïteit tussen middeleeuws en modern antisemitisme aan de orde. De 'theologische school' geeft vooral voedsel aan de continuïteitshypothese omdat de theologische concepties over de Godsmoord en de straf van de joden voor de kruisiging van Jezus binnen de Kerk in feite nooit ter discussie hebben gestaan. De 'sociaal-economische school' lijkt meer oog te hebben voor de discontinuïteit. Zij ziet de theologische leerstellingen eerder als een vruchtbaar substraat voor het antisemitisme, dat al naar gelang de maatschappelijke situatie de kop kan opsteken. Voor haar is de antijudaïstische theologie een noodzakelijke voorwaarde, maar geen voldoende verklaring voor het antisemitisme.

Aan een echt antwoord op de vraag waagt Speet zich wijselijk niet, en zo hoort het ook in een handboek. De lezer, in casu de leerling, kan met de voortreffelijke beredeneerde bibliografie van ruim veertig pagina's zelf aan de slag om zich meer inzicht in het probleem te verschaffen.

Op vergelijkbare wijze stipt mw. Fuks de discussie aan over de even belangrijke vraag wat de emancipatie de Nederlandse joden nu per saldo heeft opgeleverd. Met ander woorden: wat valt er op 2 september 1996 eigenlijk te vieren?

Het is nog niet zo heel lang geleden dat nauwelijks iemand twijfelde aan de wat triomfalistische en het Nederlandse zelfbeeld kietelende stelling dat de emancipatie de joden, en vooral de Nederlandse joden, louter goeds heeft gebracht: politieke vrijheden, bevrijding uit een sociaal isolement, economische vrijheid en opname in de Europese burgerlijke cultuur. Inmiddels worden bij die opvatting de nodige kanttekeningen geplaatst.

J. Katz heeft vanuit Europees perspectief wel eens gesuggereerd dat de emancipatie van de Europese joden als reactie het moderne antisemitisme heeft voortgebracht en zo indirect de massamoord op de joden heeft veroorzaakt. En recentelijk wijdde ook Bernard Wasserstein, een Brits-joodse historicus die aan de Brandeis University in Massachusetts werkzaam is, vanuit een andere invalshoek een boek aan dit probleem, een studie die onder de titel *Het einde van een diaspora. Joden in Europa sinds 1945* nu ook in vertaling beschikbaar is.

Wasserstein komt tot de sombere conclusie

dat het jodendom als cultuurverschijnsel, zeker in West-Europa, dreigt te verdwijnen. Niet het antisemitisme is volgens hem het gevaar dat de joden als collectief bedreigt, maar juist de vriendelijke attitude van hun omgeving. Het al dan niet gedwongen isolement van minderheden in een vijandige samenleving lijkt immers een gunstiger voedingsbodem te bieden voor het cultiveren van de eigen identiteit dan een 'open' samenleving die als het ware uitnodigt tot assimilatie aan de cultuur van de meerderheid.

Zelfs de staat Israël kan nauwelijks meer worden gezien als de hoedster van de joodse cultuur, aldus Wasserstein onlangs in een interview in *Hervormd Nederland* (10 februari 1996). De religieuze cultuur komt er onder druk te staan door de immigratie van talloze niet-religieuze joden en zelfs het seculiere zionisme houdt nauwelijks stand, zoals blijkt uit de privatisering van de kibboetsim, ooit de symbolen bij uitstek van een ideologisch weldoortimmerd socialistisch geïnspireerd zionisme.

De assimilatie-discussie

De fenomenen waarop Wasserstein doelt, vormen mogelijk de laatste fase in een langdurig assimilatieproces dat begon met de emancipatie van de joden, het openbreken van het getto, en dat nu lijkt te eindigen met de assimilatie aan de globale MTV-cultuur, waar trouwens niet alleen de joods-nationale cultuur onder te lijden heeft.

De geschiedenis van de Nederlandse joden vormt geen uitzondering op dit algemene patroon. De voorstanders van de joodse emancipatie hebben nooit een samenleving voor ogen gehad die tegenwoordig multicultureel zou heten. Integendeel. De macht van de 'verblinde, verstokte en bijgelovige' kerkelijke leiders moest worden gebroken. Het jiddisch diende zo snel mogelijk te verdwijnen, om te beginnen uit het onderwijs, waarmee de ban werd uitgesproken over een van de belangrijkste voertuigen van de cultuur, de taal. En in het joodse onderwijs, voorheen exclusief godsdienstonderwijs, zou ruimschoots plaats moeten worden gemaakt voor algemene maatschappelijke vakken. De armoede, de domheid en het lage beschavingspeil van de joden zouden op die manier als vanzelf verdwijnen, zo meenden de emancipatoren met hun typisch verlichte, maar ook paternalistische, vooruitgangsgeloof.

Men hoeft niet aan hun intenties te twijfelen om de vraag te stellen hoe men deze al dan niet gedwongen assimilatie of, milder uitge-

drukt, acculturatie moet waarderen. Het is trouwens een vraag die in het actuele minderhedendebat nog steeds een centrale plaats inneemt.

De discussie over dit probleem is in Nederland al weer enkele tientallen jaren geleden door Jaap Meijer aangezwengeld toen hij stelde dat het joodse religieuze, politieke en nationale bewustzijn vóór 1940 al zo ver was aangetast, dat de Nederlandse joden de dreiging vanuit Duitsland niet hebben onderkend en zichzelf van de mogelijkheden hebben beroofd zich tegen het gevaar te wapenen. *'Het was joods gezien hier afgelopen vòòrdat de moffen kwamen'*, zo stelt Meijer nogal cynisch in *Hoge hoeden, lage standaarden. De Nederlandse Joden tussen 1933 en 1940* (Baarn 1969, p. 35).

Mw. Fuks vindt dit 'omzien in wrok' weliswaar begrijpelijk, maar niet erg dienstig voor een beter begrip van wat zich na de burgerlijke gelijkstelling heeft afgespeeld. Ik vind dat een verdedigbare opvatting, al was het maar omdat Meijers visie rijkelijk finalistisch is. Maar als mw. Fuks daaraan toevoegt dat *'getuigenissen van de Nederlandse joden zelf uit onze periode laten zien dat zij de emancipatie als een belangrijke verworvenheid beschouwden'*, lijkt mij enige nuancering op zijn plaats.

Deze getuigenissen zijn immers in meerderheid afkomstig van een kleine burgerlijke elite, wier affiniteit met de joodse godsdienst al geruime tijd aan erosie onderhevig was en die inderdaad alleen maar te winnen had bij emancipatie en vergaande assimilatie.

Dutch Jewry

Dit soort nuanceringsvormen nu juist de kracht van *Dutch Jewry during the Emancipation Period* van Jozeph Michman, die door Fuks trouwens wat al te gemakkelijk in één adem met Meijer wordt genoemd. Anders dan Meijer heeft Michman zich bij mijn weten nooit beklagd over de *telooorgang* van de joodse identiteit, wel, in debat met dezelfde Meijer, over de *verandering* van die identiteit: de loyaliteit aan godsdienst en kerkgenootschap maakte meer en meer plaats voor een loyaliteit aan de joodse bevolkingsgroep als zodanig.

Als uit Michmans nieuwe boek, een aanrader voor de geïnteresseerde docent, iets duidelijk wordt, dan is het dat men niet kan spreken over *de* Nederlandse joden en bovendien dat het papier waarop het Emancipatiedecreet gedrukt stond, wel erg geduldig was.

De unanimité waarmee het decreet na acht dagen debat in de Nationale Vergadering werd aangenomen is bedrieglijk: de Franse gezant François Noël moest zijn hele politieke gewicht in de schaal gooien om de tegenstanders om te krijgen. In feite was het Emancipatiedecreet in de toen bestaande verhoudingen een anachronisme: het was zijn tijd ver vooruit. Op politiek noch op sociaal-economisch terrein slaagde de joodse minderheid er in haar formele rechten in de praktijk af te dwingen.

Zelfs op langere termijn was er volgens Michman eerder sprake van pseudo-emancipatie dan van echte emancipatie. De niet-joodse meerderheid zag het decreet als een formaliteit, waaraan zij voorlopig geen uitvoering wenste te geven. Michman wijst in dit verband uitvoerig en indringend op de sociale achtergrond van de patriotten en op de sociaal-economische misère van de joden: van de 23.000 Amsterdamse joden waren er in de Franse tijd zo'n 18.000 armlastig, soms zo armlastig dat zij, tot ergernis van de overheid, naakt over straat liepen.

Maar ook de joodse orthodoxie, de overgrote meerderheid binnen de joodse gemeenschap, was weinig ingenomen met de nieuwe situatie waarin de overheid zich zou gaan mengen in intern-joodse aangelegenheden. En dat zou voorlopig zo blijven. De relatieve autonomie van de joodse gemeenten zou immers worden opgeheven, de kerkelijke leiders zagen daardoor hun machtsbasis wegvallen en hun autoriteit over de massa zou worden aangetast, waarmee het fundament voor geloofsafval was gelegd.

Aan het einde van de Franse tijd waren de Nederlandse joden er door de beroerde economische conjunctuur en door de interne en externe oppositie tegen de emancipatie dan ook slechter aan toe dan ooit tevoren. Lange tijd bleef het woord van kracht van M.S. Asser, één van de grote joodse propagandisten van de emancipatie: *'Men heeft hun burgerrecht gegeven, maar hoe? Men heeft hun gepermiteerd in het openbaar psalmen te zingen en van honger te sterven.'*

De prijs van emancipatie

Kortom: het emancipatieproces was een probleem van lange duur. De uitkomst stond in het geheel niet vast door de wisselende machtsverhoudingen tussen de verlichte joodse burgerlijke elite en de kerkelijke leiders en door de weinig meegaande houding van de niet-joodse omgeving. Regelmatig moest de overheid interveniërend optreden, soms met zachte dwang, soms handig ge-

bruik makend van het systeem van *checks and balances* dat tussen de partijen met hun uiteenlopende belangen bestond.

Wie het emancipatiebegrip had gedefinieerd in termen van vrijheid, gelijkheid en broederschap, kwam bedrogen uit. Van de vrijheid om het eigen culturele erfgoed te koesteren bleef niet zo veel over. Alleen het gelijkheidsbeginsel bleef enigszins overeind. Vooral toen de overheid zich vanaf 1815 voor de taak gesteld zag het formele staatsverband van het Koninkrijk om te smeden tot een organisch natieverband, kwam het beleid op het gebied van taal, onderwijs en kerkelijke organisatie geheel in het teken te staan van centralisatie en integratie.

Het is niet aan de historicus om de vraag te beantwoorden of dat proces te keren was geweest. Het lijkt mij overigens uiterst twijfelachtig. Zeker is dat vanuit joods-cultureel standpunt gezien inderdaad veel verloren is gegaan.

Of de emancipatie die prijs waard is geweest, kan ik als niet-joodse buitenstaander niet beoordelen. Ik heb er ook het recht niet toe voor zover het bij emancipatie en assimilatie gaat om individuele keuzes van betrokkenen. De vraag moet wel overdacht worden, ook in het onderwijs. De hier besproken boeken geven er alle aanleiding toe.

RECENSIES

In 1946 vroeg Jan Romein zich af waarom er in Nederland zo weinig biografieën werden geschreven. Was er te weinig traditie of konden die 'koele' Nederlanders zich niet goed verplaatsen in een ander?

Vijftig jaar later lijkt die vraag minder gerechtvaardigd. De laatste tijd verschijnen geregeld biografieën over Nederlandse politici. Lambert J. Giebels heeft zich op Louis Beel gestort: *Beel, Van Vazal tot onderkoning*. De Greet-Hofmans-affaire, het akkoord van Linggadjadi, het premierschap van Drees, de positie van Romme, ze komen allemaal ter sprake.

(SDU, 650 blz., f75,00, ISBN: 90 12 08235 8).

Het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen is al jaren bezig met een grootschalig project: *De Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*.

Deel III van die reeks bestaat uit drie banden over *Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*. De eerder verschenen banden A en B gingen vooral over de binnenlandse politiek. Band C, die onder redactie van P. Maas en J. Clerx is uitgebracht, gaat meer over de buitenlandse politiek. Centraal staat natuurlijk de Indonesische kwestie, maar ook de integratie in Europees en Atlantisch verband komen aan de orde.

(Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, 937 blz., prijs f85,00).

Het boek *De affaire-Sanders* van Gerard Aalders en Coen Hilbrink heeft voor nogal wat opschudding gezorgd: niet zozeer vanwege de merkwaardige carrière van de hoofdpersoon, alswel door de 'onthullingen' over het verleden van prins Bernhard. Toch gaat dit boek natuurlijk in de eerste plaats over Sanders, de Enschedese politiemans die korte tijd chef was van de dienst Opsporing

van het *Bureau Nationale Veiligheid*, de voorloper van de BVD. Was hij een grote intrigant, zoals de latere BVD-chef Van Eindhoven zou zeggen, of gewoon een non-conformist, die alleen maar eerlijk was?

(SDU, 312 blz., f39,90, ISBN: 90 12 08252 8).

'Geloof aan de duivel en angst voor de hel gelden voor onze verlichte tijd als toonbeeld van bijgeloof. Voor de christelijke middeleeuwen was dat anders. Daarin waren angst voor de hel en geloof aan de duivel pijlers van de religieuze wereldbeschouwing'.

Dit staat op de achterflap van *Bijgeloof in de middeleeuwen* van Jean-Claude Schmitt. De Franse historicus laat zien hoe de bestrijding van het bijgeloof voortkwam uit het orthodoxe geloof, en wat er in de loop van ruim duizend jaar veranderde.

(SUN, 192 blz., f29,50, ISBN: 90 6168 445 5).

In de *Groninger Historische Reeks* is deel 14 verschenen: *Patriotten in Groningen 1780-1795*. Het gaat om een proefschrift van J.K.H. van der Meer, dat begint met een uitspraak van Justus Quint Ondaatje, woordvoerder van de patriotten in Utrecht. Hij riep in 1785 in de Utrechtse raadszaal: *'Het Volk is te zeer verlicht...; het zijn geen Agtenveertigers'*. Daarmee gaf Ondaatje aan dat de patriotten zich bewust waren geworden van hun politieke macht tegenover de stedelijke magistratuur.

Of dit ook voor Groningen gold, is een van de thema's van dit boek. (Van Gorcum, 394 blz., f49,50, ISBN: 90 232 3112 0).

Verena Dohrn maakte een reis door de Baltische republieken. In *Baltische reizen* beschrijft ze de geschiedenis van Estland, Letland en Litouwen, hun onafhankelijkheid en de huidige problemen. Een geschiedenis die volgens haar lang onbekend is gebleven: *'Na het grote zwijgen van de Koude Oorlog begin ik, uit bundels met een touw erom heen, uit puinhopen, uit gebarsten gevels, te lezen'*.

Telkens weer keert ze terug naar het ene onderwerp, dat zo zwaar op de geschiedenis van de Baltische staten rust: het lot van de joden die daar woonden. (Atlas, 272 blz., f49,90, ISBN: 90 254 1414 1).

Ruud Slotboom

Klein

nummer 3/96
pagina's 36 en 37